

Το βιβλίο και το ιδανικό σώμα
του λογοτεχνικού έργου:
Μητσάκης εναντίον Παλαμά

Αθηνά Μαρκοπούλου

Ο ύστερος 19^{ος} αιώνας αποτελεί ιδανικό πεδίο για τη μελέτη τη σχέσης μεταξύ βιβλίου και έργου. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο πως ο Michel Foucault, ανακοινώνοντας το φιλόδοξο πλάνο του να «θέσει σε εκκρεμότητα τις ενότητες του βιβλίου και του έργου»,¹ στράφηκε στον 19^ο αιώνα. Την ίδια εποχή, στο πεδίο της λογοτεχνίας,² η αναμέτρηση του βιβλίου με την εφημερίδα τροφοδότησε τις συζητήσεις περί «σοβαράς φιλολογίας», μεταθέτοντας διαρκώς τα όρια του έργου.³ Μια τέτοια διαμάχη έλαβε χώρα στο νεοελληνικό λογοτεχνικό πεδίο κατά τα τελευταία έτη του 19^{ου} αιώνα, ανάμεσα σε έναν συγγραφέα «εφημεριδικό», τον Μιχαήλ Μητσάκη, και έναν ποιητή «βιβλιακό», τον Κωστή Παλαμά. Στο επίκεντρο της διαμάχης τους βρέθηκε το ζήτημα της επισφράγισης του λογοτεχνικού έργου από την έκδοση σε βιβλίο.

Ο Μιχαήλ Μητσάκης (1865;-1916), από πολύ νεαρή ηλικία, δημοσίευε στον *Ασμοδαίο* των αδελφών Άννινων υπό το ψευδώνυμο «Κρακ», το οποίο του χάρισε μεγάλη δημοφιλία. Είχε περάσει στη Νομική, αλλά –ακολουθώντας ένα πολύ τυπικό για την εποχή μονοπάτι– δεν ολοκλήρωσε τις σπουδές του, εντατικοποιώντας διαρκώς τη συνεργασία του με τις εφημερίδες. Συνέτασσε πρακτικά της Βουλής, χρονογραφήματα, πορτρέτα διπλωματών και σατιρικά κείμενα, υπό ποικίλα ψευδώνυμα, σχεδόν για όλες τις γνωστές εφημερίδες της εποχής. Από νωρίς, αλλά κυρίως από το 1890 και εξής, δημοσίευσε σε διάφορες εφημερίδες και περιοδικά, πεζογραφήματα ιδιαίτερος πρωτοπόρα. Ανάμεσα σε αυτά τα πρωτοπόρα κείμενα βρίσκουμε πολλά ταξιδιωτικά αφηγήματα και πολλές από τις λεγόμενες «Αθηναϊκές Σελίδες» του, δημοσιευμένες στην *Ακρόπολη*, στο *Αττικόν Μουσείον* και σε άλλες εφημερίδες και περιοδικά. Πρόκειται για ένα υβριδικό είδος κειμένου μεταξύ χρονογραφήματος και διηγήματος, το οποίο υπήρξε ίσως το πιο χαρακτηριστικό είδος γραφής του Μιχαήλ Μητσάκη.

Η πάντοτε ματαιωμένη επιθυμία του να βγάλει βιβλίο με αυτά τα κείμενά του απαντά συχνά στην αλληλογραφία του. Το 1894 ο συγγραφέας εκδήλωσε σημάδια ψυχικής ασθένειας και νοσηλεύθηκε στο ψυχιατρείο της Κέρκυρας. Η δευτερογενής βιβλιογραφία έχει συχνά συνδέσει τη ματαίωση της επιθυμίας του να δει το όνομά του τυπωμένο στη ράχη ενός τόμου με την οριστική εκδήλωση της ψυχικής του νόσου. Το 1896 εισήχθη στο Δρομοκαϊτείο. Επρόκειτο να βγει και να ξαναμπεί αρκετές φορές μέχρι τον θάνατό του εκεί, το 1916.

Ως προς τη σχέση του Κωστή Παλαμά με τα έντυπα, ας θυμηθούμε πως –νεαρός ακόμα– έγραφε για τα πιο γνωστά φύλλα της εποχής, τον *Ραμπαγά*, το *Μη Χάνεσαι*, την *Ακρόπολη*. Είναι επίσης γνωστό πως, ακόμη και πριν τις απαγγελίες

και διαλέξεις του Παρνασσού και πριν τις πρώτες ποιητικές του συλλογές, αρνήθηκε ρητά στον κουμπάρο του Βλάση Γαβριηλίδη τη συνέχιση της τακτικής τους συνεργασίας, ώστε να μη γίνει σκλάβος της εφημεριδογραφίας και να μπορεί να αφιερώνεται στην τέχνη του.⁴ Στη μακρά του ζωή, ο Κωστής Παλαμάς είδε να εκδίδονται πολυάριθμες ποιητικές συλλογές του, συλλογές κριτικών κειμένων και δοκιμίων του, καθώς και κείμενα ποιητικής, όπου εξέθετε τις αισθητικές αρχές του.

Ο χαρακτηρισμός «ποιητής βιβλιακός» ή «βιβλιοπαθής» ακολουθούσε τον Παλαμά. Ο ίδιος αντέκρουε αυτές τις επικρίσεις: «Είμαι ποιητής βιβλιακός; Φιλόβιβλος, ίσως. Μα βιβλιακός; [...] Πιο πολύ τραγουδιστής του βιβλίου. Τρέφουν και αυτά τον λυρισμό μου».⁵ Παρά τις διαβεβαιώσεις του, η φετιχοποίηση του βιβλίου απαντά συχνά στην παλαμική κριτική. Για παράδειγμα, στην *Ποιητική* του, ο Κωστής Παλαμάς συγκρίνει την αγάπη για το βιβλίο με «σαρκικόν ερεθισμόν», και γράφει:

Τα βιβλία μας γίνονται ερωμένες. Δοκίμασα την πρώτη καθ' εαυτό ερωτική συγκίνηση από το βιβλίο. Όχι η γνώση του βιβλίου, μα η όψη του μου γέννησε το καρδιοχτύπι. Κάτι που έμοιαζε με τη συγκίνηση που θα προξενούσε στο είναι μας το ρομαντικό, η συναπάντηση μιάς γυναίκας... [...] άξια μνημεία, μνήματα, καλύτερα— των ποιητών κι ακόμα καλύτερα, πλάσματα, με το κρουστό χλωμό, σαν κοριτσένιου, λεπτοκάμωτου κορμιού, χαρτί, με σαν ξανθού τριαντάφυλλου εξώφυλλο, με το όνομα το πορφυροχάραχτο του ποιητή που μας προσκαλεί σαν ηδονικό στόμα, με τα μικροκάμωτα ψηφία... [...] κι απάνου σε όλα με τη μυρουδιά του τυπογραφικού χαρτιού, και που μου ξυπνά δυσκολοέκφραστα αισθήματα ...⁶

Η συνύπαρξη νεκρικών και ερωτικών συνυποδηλώσεων δίνει την εντύπωση ενός διαστροφικού νεκρόφιλου συναισθήματος προς τα βιβλία. Εντασσόμενο στο κλασικό δίπολο *πολιτισμός έναντι ζωής*,⁷ το πάθος του Παλαμά για τα βιβλία-μνήματα δεν θα ήταν δυνατό να μην προκαλέσει επικρίσεις. Όχι σπάνια κατηγορείται από τους συγχρόνους του για «μισοζωισμό» και για υπερβολική προσκόλληση στα βιβλία.⁸ Στις επικρίσεις αυτές, ο Παλαμάς αποκρίνεται με κριτική διαύγεια, υπερασπιζόμενος το βιβλίο.⁹

Στην παλαμική ποιητική το βιβλίο είναι σύμβολο της αυτονόμησης της τέχνης αλλά και της οργανικότητας του έργου. Είναι χαρακτηριστικό πως η έκδοση της *Ποιητικής* του περιλαμβάνει ως πρόλογο κριτικό σημείωμα του Κ. Χατζόπουλου όπου κάθε ποιητική συλλογή του Κωστή Παλαμά χαρακτηρίζεται «νέο χτίσμα που συμπληρώνει πάντα το ποιητικό του οικοδόμημα»,¹⁰ ενώ ο ίδιος ο Κωστής Παλαμάς γράφει για τα ποιήματά του πως είναι «μέρη οργανικού συνόλου, πλάσματα που ξεχωρίζονται, μα που δε χωρίζονται από τα κορμιά τους, χωρίς να συντριφθούν ή να

κολοβωθούνε βάρβαρα και τυφλά».¹¹ Το βιβλίο στην παλαμική ποιητική, είναι, συνεπώς, το κορμί του έργου και το κάθε ποίημα ένα αποκομμένο μέλος σαν τα σπασμένα μέλη αγαλμάτων, ενώ όλα τα βιβλία μαζί είναι τα χτίσματα που συνιστούν το πλήρες οικοδόμημα, δηλαδή το έργο. Αυτές οι αισθητικές αρχές περί αυτόνομου και οργανικού έργου, οι οποίες ενσαρκώνονται τέλεια από το βιβλίο, επανέρχονται κατά την εξέλιξη των σχέσεων του Μητσάκη με τον Παλαμά.

Το 1886, αρκετά χρόνια προτού εμφανιστούν τα σημάδια της έριδας, ο Μιχαήλ Μητσάκης δημοσίευσε ένα κριτικό κείμενο για την πρώτη ποιητική συλλογή του Κωστή Παλαμά, τα *Τραγούδια της Πατρίδος μου*, την οποία εξέδωσε το νεοσύστατο Βιβλιοπωλείον της Εστίας. Στο κείμενό του ο Μιχαήλ Μητσάκης θίγει ακριβώς το ζήτημα της αντίθεσης ανάμεσα στη μεσολαβημένη από την εφημερίδα γραφή και την αυτόνομη καλλιτεχνική έκφραση. Για αρχή, η πράξη της βιβλιοκρισίας παρουσιάζεται από τον Μητσάκη ως μια ευκαιρία για διάλειμμα από τα δημοσιογραφικά του καθήκοντα. Ο Μητσάκης κάνει λόγο περί της πεζότητας των δημοσιογραφικών ενασχολήσεων, εκ των οποίων «μόνον καταφύγιον» βρίσκεται στο βιβλίο. Αφού τονίσει πως η ανάγνωση της ποιητικής συλλογής του Κωστή Παλαμά έδρασε κατά της «ασφυκτικής πεζότητας και της αποπνικτικής χυδαιότητας, ήτις κυριαρχεί της πολιτικής και κοινωνικής παρ' ημίν ζωής», ο Μητσάκης εξαίρει το θάρρος του Κωστή Παλαμά να αφιερωθεί στην πνευματική εργασία:

... αναμφιβόλως ισχυρά δόσις τόλμης χρειάζεται όπως, εν εποχή καθ' ην της μικράς φιλολογικής ημών κινήσεως προίστανται χειρώννακτες της διανοίας και βυρσοδέψαι του λόγου, ευρέθη άνθρωπος μη θεωρών την πνευματικήν εργασίαν όλως αποξενωμένη και εχθράν τη καλλιτεχνία· [...] όπως τέλος εν εποχή καθ' ην η εν ταίς απεράντοις στήλαις των μεγαλοσχημών εφημερίδων μας αρθογραφία υπολαμβάνεται γενικώς πασών των πνευματικών ενασχολήσεων η αρίστη, ευρέθη άνθρωπος διασώζων εν αυτώ τον προς τον ιδανικόν έρωτα και την προς την ποίησιν λατρείαν.¹²

Η επαγγελματική δημοσιογραφία παρουσιάζεται από τον Μητσάκη ως χειρωννακτική εργασία («χειρώννακτες της διανοίας και βυρσοδέψαι του λόγου») και αντιπαραβάλλεται με την υψηλή πνευματική εργασία του ποιητή. Συνεπώς, τουλάχιστον το 1886, εντοπίζεται και στον Μιχαήλ Μητσάκη το αξίωμα της αυτονόμησης της τέχνης, με το βιβλίο να είναι σύμβολο της πνευματικής εργασίας και με την εφημερίδα να στέκεται στους αντίποδες του βιβλίου, και δη της ποιητικής συλλογής.

Δεν είναι μόνο η άμεση σύνδεση με τα πλέον τετριμμένα ζητήματα της κοινωνικής ζωής που αποκόπτει την εφημεριδογραφία από την καλλιτεχνία. Οι ίδιες οι επαγγελματικές συνθήκες απασχόλησης των εφημεριδογράφων καθιστούν το συγγραφικό τους έργο βαρειά χειρωνακτική εργασία. Ας θυμηθούμε τη μαρτυρία ενός άλλου διάσημου τακτικού συνεργάτη των εφημερίδων, του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη, ο οποίος επίσης δεν έβγαλε ποτέ βιβλίο εν ζωή. Ο Παπαδιαμάντης σε επιστολή προς τον Βλαχογιάννη, περιέγραψε σκηνές από τον συγγραφικό του βίο ως μια επίπονη σωματική διαδικασία: «Ο λιχανός της δεξιάς μου έχει δαρμούς και πόνους, και τα άλλα δύο δάκτυλα πάσχουσι σκλήρυνσιν του δέρματος».¹³ Η περιγραφή του Παπαδιαμάντη φέρνει στον νου συνθήκες εργασίας ενός χειρώνακτα παρά ενός λογίου. Ο δε Μητσάκης, πάντοτε απηυδισμένος με τους εκδότες, και μετακομίζοντας διαρκώς από έντυπο σε έντυπο, περιέγραφε το 1888 τον εαυτό του ως έναν «αθηναίο δημοσιογραφικό βοημό, του οποίου η μοίρα είχε γράψη φαίνεται να περιέρχεται διαδοχικώς και περιοδικώς όλα τα παντός είδους εκδιδόμενα εν τη πρωτευούση φύλλα, χωρίς να ημπορεί να κατασταλάξη οριστικώς εις κανέν».¹⁴ Άλλοι αυτοχαρακτηρισμοί του, με βάση την ασταθή επαγγελματική του κατάσταση, είναι οι εξής: «πλάνης», «αθίγγανος της δημοσιογραφίας, νομάς της πολιτικής, βεδουίνος της φιλολογίας».¹⁵ Μέσα στα επόμενα χρόνια, οι εκφράσεις της δυσφορίας του με την εφημεριδογραφία, όπως και της επιθυμίας του να βγάλει βιβλίο, θα πληθαίνουν στην αλληλογραφία του· τη συναντάμε σε μαρτυρίες και γράμματα προς τον Δημήτρη Ταγκόπουλο, τον Κώστα Πασαγιάννη και τον Αλέξανδρο Μωραϊτίδη.¹⁶

Ο Κωστής Παλαμάς ήταν ο πρώτος που αφιέρωσε εκτενές κριτικό κείμενο στον Μιχαήλ Μητσάκη από τη στήλη «Βιβλία και συγγραφείς» της *Εστίας* (1893). Ο Μητσάκης δεν είχε βγάλει παρά λιγοστά φυλλάδια, αλλά ήταν πολύ γνωστός για τις «Αθηναϊκές σελίδες» που δημοσίευε σε εφημερίδες και περιοδικά. Η επιφυλακτική τοποθέτηση του Παλαμά για την έως τότε λογογραφική παραγωγή του πεζογράφου εκκινεί με το ζήτημα της έκδοσης των σκόρπιων δημοσιευμάτων του Μητσάκη σε βιβλίο:

Δύσκολα δύναται κανείς να συλλάβη κάποιαν ιδέαν σαφή περί του έργου συγγραφέως, το οποίον τότε μόνον έχει σημασίαν όταν παρουσιάζη εν οργανικόν σύνολον, ενόσω το έργον τούτο, σκορπισμένον εδώ κ' εκεί εις εφημερίδας και περιοδικά, και ασυμπλήρωτον και βαθμηδόν εκτυλισσόμενον, δεν την καθιστά ψηλαφητήν την οργανικήν ταύτην ενότητα, την οποίαν το βιβλίον μόνον τελείαν φανερώνει.

Ο Παλαμάς δίνει, ακολούθως, το παράδειγμα Γάλλου λογοτέχνη, ο οποίος «όταν απεφάσισε να εκδώσει», φοβήθηκε μήπως «αφανισθή» άμα τη «εμφανίσει» του βιβλίου του, όταν δηλαδή τα «έως τότε άτακτα κ' ελεύθερα» ποιήματά του θα βρίσκονταν «συμμαζευμένα και παρατεταγμένα εις γραμμήν μέσα εις τα σελίδας του βιβλίου». Παρότι ο ποιητής του παραδείγματος άντεξε στην αναμέτρηση με το νέο μέσο και δεν «αφανίσθη», ο Παλαμάς επιφυλάσσεται σε σχέση με τον Μητσάκη:

...ενόσω δεν το βλέπομεν το βιβλίον του κ. Μητσάκη πάσα γνώμη περί των μέχρι τούδε δημοσιευθέντων υπ' αυτού, μόνον ως προσωρινόν μέτρον πρέπει να εκτιμηθή· διότι κίνδυνος θα ήτον υποτιμήσεως ή και υπερτιμήσεως αυτών.¹⁷

Παρότι ο Παλαμάς θεωρεί πως τις σκορπισμένες *Σελίδας* του Μητσάκη τις «διακρίνει ενότης συλλήψεως» και πως «μία άλυσος [τις] συνδέει», εν τέλει κρίνει πως αρκεί το γεγονός της μη εκδόσεώς τους σε βιβλίο, ώστε να δηλώνει κατηγορηματικά πως η συγγραφική παραγωγή του Μητσάκη δεν αποτελεί «οργανικόν σύνολον».¹⁸

Στο κριτικό του αυτό σημείωμα για τον Μητσάκη, ο Παλαμάς εκφράζει, ιδέες σύμφωνες με το παράδειγμα του *οργανικισμού*, το οποίο βασιζόταν στη διαχρονική σχέση αναλογίας μεταξύ των καλλιτεχνικών έργων και των φυσικών σωμάτων. Η θεωρία του οργανικισμού ήταν προγενέστερη του 19^{ου} αιώνα, αλλά λόγω των εξελίξεων στη μοντέρνα βιολογία, βρήκε μεγάλη απήχηση στην εποχή αυτή.¹⁹ Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, το βιβλίο επιτελεί μια διττή λειτουργία ως σημαίνον της οργανικής ενότητας: Αφενός, οριοθετεί το σώμα του έργου με τα εξώφυλλά του, καλλιεργώντας την αίσθηση του ολοκληρωμένου. Αφετέρου, τα μέρη του βιβλίου, όπως παρουσιάζονται στα περιεχόμενα της έκδοσης, αναφέρονται στο όλον, το οποίο πρεσβεύει ο κοινός τίτλος υπό τη σκέπη του οποίου τα κείμενα συγκεντρώνονται.²⁰

Το κριτικό κείμενο του Παλαμά, το οποίο ανταποκρίνεται στις γενικότερες ποιητικές του αρχές, έδωσε στον Μητσάκη την ευκαιρία να μεταβεί από τη συχνά εκφρασμένη δυσφορία με την εφημεριδογραφία και την επιθυμία για βιβλίο στην αποδοχή, ακόμη και στην υπεράσπιση, της ταυτότητας του συγγραφέα-νομά. Ο Μητσάκης επρόκειτο να απαντήσει σε κάθε σημείο της παλαμικής κριτικής, και μάλιστα, πολύ άμεσα, δύο μόλις μέρες μετά τη δημοσίευση της κριτικής του Παλαμά στην *Εστία*. Η απάντησή του, η οποία δημοσιεύεται την 9^η Ιουλίου 1893 στην *Ακρόπολις*, είναι εκτενής και καλύπτει ποικίλα σημεία κριτικού ενδιαφέροντος. Εδώ θα σχολιαστούν εκείνα μόνο τα σημεία με βάση τα οποία ο Μητσάκης συγκροτεί μια *ποιητική της διασποράς*, η οποία, παρότι δεν είναι σαφώς προσδιορισμένη ή

συστηματική, παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον ως προς τη σχέση της έντυπης κειμενικής διαμεσολάβησης με τη σύσταση έργου. Ο Μητσάκης αναφέρεται στο θέμα του βιβλίου ως εγγυητή της λογοτεχνικής αξίας και υπερασπίζεται τη σκόρπια στις εφημερίδες γραφή του εναντίον της κουλτούρας του βιβλίου που ο Παλαμάς φέρεται να εκπροσωπεί:

Και πρώτον ο κ. Παλαμάς παρίστατ' εμπροστά μου, αποφαινόμενος ότι το έργον συγγραφέως τινος τότε μόνον έχει σημασία, όταν παρουσιάζη εν οργανικόν σύνολον, κ' επομένως όταν είνε δημοσιευμένον σε βιβλίον. Αλλά θα συνομολογήση μαζί μου υποθέτω, οτι η κρίσις αύτη η απόλυτος, θα ήτον μεγάλη σκληρότης, θα ήτον υψηλή απανθρωπία, προς τους καϋμένους τους αφροντίστους και εμπνευσμένους τέτιγγας [...], οι οποίοι σκορπίζουν τους τερετισμούς των, αφ' ων τρέφονται πολλάκις, σήμερον ή αύριον, οι προσεκτικοί και υπομονητικοί μύρμηκες. Όσον δ' αφορά εμέ ατομικώς, ανεξαρτήτως ολωσδιόλου προς πάσαν περί τετίγγων παρομοιωσιν, δε θα μου εταίριαζε, αν ο αγαπητός φίλος μου φρονή πράγματι ότι το έργον συγγραφέως τινος «τότε μόνον έχει σημασίαν» όταν είνε δημοσιευμένον εις βιβλίον, έσφαλε προφανώς γράψας την μακράν κρίσιν του, διότι το βιβλίον αυτό μπορεί πολύν καιρόν να το περιμένη. Διά την κατασκευήν βιβλίων χρειάζονται, εκτός του γραψίματος, και πολλά άλλα προσόντα, εκ των οποίων μερικά λυπούμαι ότι δεν έχω, και άλλα δε θα το επιθυμούσα καν καθόλου. Άλλως τε, όταν δεν ασκή κανείς το γράφειν ούτε ως ιεροσύνην ούτε ως επάγγελμα, δεν συλλογίζεται και πάρα πολύ αν όσα γράφει θα βγούν καμμίαν ημέραν εις βιβλίον. Εγώ τουλάχιστον είμαι ένας απλούς άνθρωπος, τον οποίον η μοίρα έρριξε και προώρισε να γυρίζη εις τους δρόμους των Αθηνών, και ο οποίος έχει καθώς φαίνεται ματιά δια να βλέπη κάτι τι –ω, αλλοίμονον, πάρα πολύ ολίγα πράγματα– και αυτιά δια ν' ακούη, και ο οποίος ρίχνει έπειτα τας σκορπισμένας εντυπώσεις του εις σκορπιστά χαρτιού κομμάτια. Εάν στις σκορπισμένας εντυπώσεις ταύτας έρθη καμμία ήμερα η ιδέα να συμπηχθούν μοναχές των εις βιβλίον, καλώς να ορίσουν! Αν δεν τα καταφέρουν, ώρα καλή! ²¹

Ας σημειωθεί εδώ πως ακόμη και η απεύθυνση της επιστολής είναι εν προκειμένω σημανίνοσα. Η «Φιλολογική επιστολή» δημοσιεύθηκε στο πρωτοσέλιδο της *Ακροπόλεως*. Ο Μητσάκης, ακολουθώντας τη συνήθη πρακτική της εποχής, απευθύνεται στον διευθυντή του εντύπου. Η τακτική απεύθυνσης των επιστολών στους διευθυντές των εντύπων καθιστά από πως στις φιλολογικές διαμάχες, οι οποίες συχνά λάμβαναν χώρα στα φύλλα των εφημερίδων, υπολανθάνει μια τριμερής σχέση, όπου εμπλέκονται όχι μόνο αποστολέας και αποδέκτης αλλά και τα δίκτυα σχέσεων που τους περιβάλλουν.²² Καθώς δεν απευθύνεται ευθέως ούτε στον Παλαμά ούτε στη σύνταξη της –μάλλον συντηρητικής μα οπωσδήποτε λογοτεχνικής– *Εστίας*,

όπου δημοσιεύθηκε η παλαμική κριτική, αλλά επιλέγει ως αποδέκτη του λόγου του τον Γαβριηλίδη της –καινοτόμου και δημοσιογραφικής– *Ακροπόλεως*, ο Μητσάκης προσδίδει στην επιστολή έναν επιτελεστικό χαρακτήρα. Λαμβάνει, δηλαδή, θέση εντός του πεδίου όπου ενεργοποιούνται οι κωδικοποιήσεις, τις οποίες εκπροσωπούν από τη μία η *Ακρόπολις* και ο Γαβριηλίδης, και από την άλλη, η *Εστία*, ο Παλαμάς και ο Κανόνας. Εντός αυτού του δικτύου σχέσεων, ο Μητσάκης σκηνοθετεί τον εαυτό του, αταξινόμητο και νεωτερικό καλλιτέχνη, νομά και βοημό της δημοσιογραφίας, ως αντίπαλο στον Παλαμά, εκπρόσωπο του λογοτεχνικού κανόνα.²³

Στην απάντησή του, ο Μητσάκης δεν απαντά αντικρούοντας τη μομφή του Παλαμά για ελλιπή οργανική ενότητα του έργου του, αλλά υπερασπίζεται την ίδια τη διασπορά και τη διαφυγή από τη συγκρότηση εκδόσιμου έργου. Πιο συγκεκριμένα, αντιδρώντας στη γνώμη του Παλαμά πως την «οργανική ενότητα» του έργου «το βιβλίο μόνο φανερώνει», ο Μητσάκης υπερασπίζεται τη μη έκδοση των κειμένων του σε βιβλίο ως να προέκυπτε από το σκόρπισμά τους στις εφημερίδες ενός είδους εκφραστική ελευθερία, την οποία στη φύση απολαμβάνουν οι τέτιγγες. Η αναφορά στους τέτιγγες συνιστά σαφή αναφορά στον *Φαίδρο* του Πλάτωνα όπου γίνεται επίσης λόγος για βιβλία, ακόμη και αν εκεί τα βιβλία δεν νοηματοδοτούνται με τον ίδιο τρόπο. Στον Πλάτωνα, τα βιβλία είναι φορείς της νεκρωμένης μνήμης, η οποία αντιπαραβάλλεται προς τη ζωή και την αλήθεια.²⁴ Ο Μητσάκης, τουλάχιστον εδώ, δεν καταδικάζει τον γραπτό λόγο συλλήβδην,²⁵ όπως συμβαίνει στον πλατωνικό διάλογο· προκρίνει, ωστόσο, το εφήμερο γραπτό έναντι του ολοκληρωμένου έργου, και τη διασπορά και την κατασπατάληση της γραφής έναντι της συγκέντρωσης και της οικονομίας του βιβλίου. Εάν το ιδανικό της οργανικής ενότητας ενσαρκώνεται από το βιβλίο, το ιδανικό της διασποράς ενσαρκώνεται από τα σκόρπια δημοσιεύματα, από τα «σκορπιστά χαρτιού κομμάτια»,²⁶ όπως γράφει ο Μητσάκης.

Ο συγγραφέας, ο οποίος «ρίχνει τας σκορπισμένας εντυπώσεις του εις σκορπιστά χαρτιού κομμάτια», δεν περιφρονεί παρά εν μέρει μόνο το βιβλίο, αφού, προς το τέλος του σχετικού αποσπάσματος, δηλώνει έτοιμος να αποδεχτεί μια εξέλιξη κατά την οποία οι σκορπισμένες εντυπώσεις του συμπήγνυνται «μονάχες των εις βιβλίον». Βεβαίως, οι σελίδες του Μητσάκη δεν επρόκειτο να «συμπηχθούν μοναχές των εις βιβλίον» και αυτό το γνωρίζει και ο ίδιος καλά. Από προσωπικές επιστολές του και από δημοσιεύματα γνωρίζουμε πως ο συγγραφέας είχε προσπαθήσει ανεπιτυχώς να συγκεντρώσει ορισμένα κείμενά του σε τόμο. Για παράδειγμα, σύμφωνα με μαρτυρία του Κώστα Πασαγιάννη, οι προσπάθειες του Μητσάκη να εκδώσει βιβλίο επανέρχονταν διαρκώς:

Είχαν τελειώσει στην «Ακρόπολη» οι Ταξιδιωτικές του περιγραφές, που τόση εντύπωση είχαν κάμει τότε, ώστε τον παρακίνησαν να τις τυπώσει σε βιβλίο, και έβγαλε αγγελίες. Απ' αυτές μου είχε στείλει κι' εμένα και του έγραψα τρεις συνδρομητές στο χωριό.²⁷

Και ο Σπύρος Μελάς αναφέρεται στον «μεγάλο καημό» του Μητσάκη «να τυπώσει κι αυτός ένα χοντρό λογοτεχνικό βιβλίο».²⁸

Σύμφωνα με τον Pierre Bourdieu, οι «ματαιωμένες φιλοδοξίες» αποτέλεσαν κινητήρια δύναμη στη διαδικασία διαμόρφωσης των σχέσεων και των ταυτοτήτων εντός του λογοτεχνικού πεδίου του 19^{ου} αιώνα: «η πικρία του ματαιωμένου έρωτα οδηγεί στην αντιστροφή της κυρίαρχης θεώρησης, δαιμονοποιώντας αυτό που εκείνη θεοποιεί».²⁹ Το βιβλίο, θεοποιημένο αντικείμενο, στην *Ποιητική* του Παλαμά, θα δαιμονοποιηθεί από τον Μητσάκη στο επόμενο και τελευταίο στάδιο της διαμάχης τους.

Το επόμενο στάδιο της έριδας αποτελεί και κορύφωσή της. Το 1895, ο Μητσάκης δημοσίευσε στο *Άστυ* μακροσκελές κριτικό κείμενο, γραμμένο στην Κέρκυρα στα τέλη του 1894, υπό τον τίτλο «Η Πνευματική Κίνησης εν Ελλάδι. Ολίγα Λόγια», στο οποίο επιτίθεται σφοδρά κατά του Παλαμά. Ο λίβελος, ο οποίος έμεινε αναπάντητος από τον ποιητή,³⁰ είναι τόσο εκτενής, ώστε καταλαμβάνει 57 σελίδες στην έκδοση Ουράνη και καλύπτει τις επιφυλλίδες πέντε φύλλων του *Άστεως* από τις 29 Ιανουαρίου έως τις 2 Φεβρουαρίου 1895.³¹ Το κείμενο του 1895, σφοδρή επίθεση στον Κωστή Παλαμά, αποτελεί απάντηση σε διάφορα παλαμικά δημοσιεύματα και διαλέξεις που δεν αφορούσαν άμεσα τον Μητσάκη, αλλά όπου ο Κωστής Παλαμάς εξέθετε και πάλι τις αισθητικές και κανονιστικές απόψεις του περί λογοτεχνικής έκφρασης. Σπουδαιότερη αφορμή στάθηκε η ομιλία που εκφώνησε ο Κωστής Παλαμάς στις 7 Μαΐου του 1894, σε φιλολογικό μνημόσυνο για τον Κώστα Κρυστάλλη στον «Παρνασσό». Η κρίση του Κωστή Παλαμά δεν ήταν αρνητική. Χαρακτηρίστηκε, ωστόσο, από τη συστηματική τάση του να ταξινομεί τους συγγραφείς βάσει διακρίσεων, τις οποίες ο ίδιος θέτει ως γενικούς νόμους που διέπουν «πάσαν» καλλιτεχνική έκφραση.

Ο Μητσάκης, στο εκτενές κείμενο του, απαντά αμφισβητώντας σημείο προς σημείο τις ταξινομήσεις του Παλαμά: «Λοιπόν, δεν υπάρχουν ποιηταί φιλόσοφοι, δεν υπάρχουν ζωγράφοι ποιηταί, δεν υπάρχουν συνθετισταί, δεν υπάρχουν αναλυτισταί, δεν υπάρχουν ρεαλισταί, δεν υπάρχουν συμβολισταί, δεν υπάρχουν σπουδαίοι, δεν υπάρχουν χυδαίοι [...]», και καταλήγει να αμφισβητήσει την ύπαρξη του ίδιου το

καλλιτεχνικού πεδίου: «δεν υπάρχουν ακόμη εάν θέλετε ούτε ποιηταί ούτε καλλιτέχναι».³² Τις δικές του αισθητικές αρχές, τις οποίες προβάλλει ως το αντίπαλο δέος της αυτονομίησης της τέχνης, ο Μητσάκης τις αντιπαραθέτει προς το βιβλίο, σύμβολο της κανονιστικής ποιητικής, την οποία –στα μάτια του– πρεσβεύει ο Παλαμάς.³³ Καταλήγει αφοριστικά: «το πνεύμα μας ποθεί να φύγει όσο ημπορεί πιο μακριά απ’ τα βιβλία [...]».³⁴ Ακολουθούν εκτενή αποσπάσματα από τη συνέχεια του χειμαρρώδους αυτού κειμένου, ώστε να διαπιστωθεί όχι μόνο η εκ θεμελίων αντίθεση του ύστερου Μητσάκη στις αρχές που πρέσβευε ο Παλαμάς, αλλά και ο χαρακτηριστικός τρόπος του συγγραφέα να ενσωματώνει στη ροή του λόγου του την άρση των κανονιστικών οριοθετήσεων:

Δεν υπάρχουν παρά μόνον άνθρωποι [...] των οποίων η χλαλοή φέρεται απάνω εις τα κύματα ή των οποίων το γέλιο ταρασσει τον αέρα ή των οποίων το στέναγμα ανεβαίνει προς τ’ άστρα, δεν υπάρχουν παρά μόνον άνθρωποι, οι οποίοι ανακοινώνουν προς τους ομοίους των τας εντυπώσεις των εκ του περιστοιχιζόντος κόσμου ή εκμυστηρεύονται τον πόνον τους ή μεταδίδουν την χαράν τους. Μεταξύ των ανθρώπων αυτών, όσοι [...] έχουν το δώρον να εκφράζουν σαφέστερα και ισχυρότερα απ’ τους άλλους τα αισθήματα και τα διανοήματα αυτά, [...] είτε ερρυθμώς είτε αρρυθμώς, [...] είτε με είκοσι τόμους είτε με μία σελίδα, είτε με χίλιους στίχους είτε με ένα διάφορο, είτε με εικόννας είτε με γνωμικά, είτε χειροκτιοφορούντες είτε χυδαίζοντες, είτε σοφοί είτε αναλφάβητοι, είτε πρίγκηπες είτε ρακενδύτοι, αυτοί είνε οι ποιηταί, και αυτοί είνε οι δημιουργοί, και αυτοί είν’ οι καλλιτέχναι [...]. Δεν υπάρχουν παρά μόνον καρδιές όπου χτυπούν, δεν υπάρχουν παρά μόνον εγκέφαλοι που σκέπτονται, δεν υπάρχουν παρά μόνον χείλια που φιλούν, σφυρίζουν, ψάλλουν, προσεύχονται, βρίζουν, βλαστημούν, δεν υπάρχουν παρά μόνο βραχίονες που πλήττουν και χέρια όπου θωπεύουν.³⁵

Στο κείμενο του Μητσάκη κυριαρχεί η καθολική και εκ θεμελίων απόρριψη των ταξινομήσεων και των διακρίσεων, δια των οποίων ο Παλαμάς επεδίωκε να συστηματοποιήσει, και, συνακόλουθα, να αυτονομήσει το καλλιτεχνικό πεδίο. Η δημιουργική έκφραση προβάλλει για τον Μητσάκη εξ ολοκλήρου σωματοποιημένη, ενσάρκωμένη σε καθένα από τα μέρη του σώματος. Αντί για το βιβλίο-μνήμα και το βιβλίο-αντικείμενο διαστροφικού νεκροφιλικού έρωτος, όπως επανερχόταν στην ποιητική του Παλαμά, ο Μιχαήλ Μητσάκης δίνει σχήμα σε μια ποιητική της διασποράς, όπου δεσπόζουν τα ζώντα σώματα –και μάλιστα, όχι τα ολοκληρωμένα οργανικά μνημειώδη σώματα, αλλά τα σωματικά μέλη (καρδιές όπου χτυπούν, εγκέφαλοι που σκέπτονται, χείλια που φιλούν, βραχίονες που πλήττουν και χέρια όπου θωπεύουν).

Επιπλέον, στο «Ολίγα λόγια», ο Μητσάκης όχι μόνο εκφράζει ρητώς την ένστασή του προς τις παλαμικές ταξινομήσεις, αλλά και την πραγματώνει υφολογικά. Ο συγγραφέας κάνει χρήση ρυθμικών επαναλήψεων, συνηχήσεων και επωδών, όπως και στα πλέον αναγνωρισμένα ως πρωτοποριακά πεζογραφήματά του. Ο λίβελος κατά του Κωστή Παλαμά είναι ένα κείμενο υβριδικό, καθώς συνδυάζει, με πρωτότυπο τρόπο, στοιχεία τόσο από τον κριτικό λόγο όσο από την ποιητική έκφραση. Συνεπώς, τα κείμενα, δια των οποίων ο Μητσάκης υπερασπίζεται τη σκόρπια γραφή και απορρίπτει το βιβλίο ως πολιτισμικό θεσμό, αποτελούν καθαυτά, όχι μόνο λόγω των θεμάτων τους, αλλά και λόγω του ρευστού είδους της γραφής τους, πρόκληση στα όρια των λογοτεχνικών κατηγοριοποιήσεων.

Το εκδοτικό μέλλον των κειμένων αυτών πράγματι απέδειξε πως αντιστέκονται σθεναρά στις ταξινομήσεις που απαιτούνται προκειμένου να συσταθεί μια έκδοση. Πεθαίνοντας ο Μιχαήλ Μητσάκης, άφησε πίσω του ένα αχανές αρχείο χειρόγραφων κειμένων και σκόρπιων δημοσιευμάτων. Αμέσως αφότου πέθανε στο Δρομοκαϊτσιο το 1916, οι παλιοί και νέοι φίλοι του κάλεσαν σε συγκέντρωση του έργου του. Για παράδειγμα, ο Μιλτιάδης Μαλακάσης, λίγους μήνες πριν τον θάνατο του συγγραφέα, ανέφερε πως «το έργο του Μητσάκη κατεσπαρμένο σε περιοδικά και εφημερίδες περνά [...] από κατάσταση νεκροφανική». Διέβλεψε, ωστόσο, τη –δια της έκδοσης τόμου– στιγμή της «διανοητικής του αναστάσεως»: «τότε λέγω, και το όνομα του Μητσάκη θα σκαλιστεί βαθιά και θα είναι από μακριά ευανάγνωστο ανάμεσα σε ολίγα άλλα ονόματα, ισότιμα και ισάξιά του».³⁶ Το βιβλίο αναλαμβάνει να συγκολλήσει τα διάσπαρτα μέλη, να μεσολαβήσει το ιδανικό σώμα του έργου και να το σφραγίσει με ένα όνομα, το οποίο αποκτά πλέον μνημειακή αξία.

Το όραμα του έργου ως ιδανικού σώματος, το οποίο συγκεντρώνει σε ένα οργανικό σύνολο τα διάσπαρτα μέλη και μεσολαβείται από το βιβλίο-μνημείο, αποδείχτηκε, στην περίπτωση του μητσακικού *corpus*, ανέφικτο ιδανικό. Πρώτος ο Δημήτρης Ταγκόπουλος προσέφερε μια δίτομη έκδοση, όπου περιέλαβε αρκετά από τα αφηγήματα του Μητσάκη. Ο Ταγκόπουλος είχε σχεδιάσει τρεις ακόμα τόμους που δεν πρόλαβε να βγάλει. Σε κάθε περίπτωση, το ανολοκλήρωτο του εγχειρήματος του Ταγκόπουλου κάνει τον επόμενο εκδότη ενός συγκεντρωτικού τόμου έργων του Μητσάκη, τον Μιχαήλ Περάνθη, να αποφαινεται, επαναλαμβάνοντας τη φράση του Μαλακάση, πως το έργο του Μιχαήλ Μητσάκης περνά ακόμη φάση νεκροφανική.³⁷ Η έκδοση Περάνθη (1956) φέρει τον τίτλο «Μιχαήλ Μητσάκης. Το έργο του» και φιλοδοξεί να κλείσει διαπαντός το ζήτημα της έκδοσης των γραπτών του Μητσάκη. Παρότι υπήρξε επί δεκαετίες ο τόμος στον οποίο στηρίχτηκαν πολλοί κριτικοί που

καταπιάστηκαν με τον Μητσάκη, ο επιμελητής όχι μόνο αποσιωπά πλήθος κειμένων, αλλά και παρεμβαίνει κατάφωρα στο περιεχόμενο, κόβοντας όσα κομμάτια έκρινε ως δημοσιογραφικά και κρατώντας τα λογοτεχνικότερα. Η έκδοση Περάνθη επιδιώκει να παρουσιάσει ένα ενικό έργο και να συστήσει έναν φαντασιακό καθαρό λογοτέχνη στη θέση του υβριδικού Μητσάκη. Τέλος, η πρόσφατη έκδοση του Μανόλη Σέργη στο Ίδρυμα Ουράνη είναι πολύ πιο πιστή στο πνεύμα του συγγραφέα, χωρίς να παραλείπει ούτε τα δημοσιογραφικά ούτε τα ύστερα ποιήματα τα γραμμένα μετά την ψυχική νόσο. Πάντως, ακόμη και στην περίπτωση της έκδοσης Σέργη, μια απλή ανάγνωση των περιεχομένων αποδεικνύει την αμηχανία του επιμελητή: άλλα ταξιδιωτικά κείμενα περιλαμβάνονται υπό τον υπότιτλο «ταξιδιωτικά εντυπώσεις» και άλλα όχι, κάποια κριτικά κείμενα κόβονται ως πολύ δημοσιογραφικά, ενώ ακόμη και ο γενικός τίτλος του α' τόμου «Αφηγήματα και ταξιδιωτικές εντυπώσεις» είναι δηλωτικός της ειδολογικής ρευστότητας που πάντοτε άφηνε τον Μητσάκη εκτός των παραδεδομένων ταξινομήσεων.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η παρουσία των κειμένων του Μητσάκη στο διαδίκτυο. Από τη διαδικτυακή παρουσίαση απουσιάζει η συνθήκη του συνανήκειν σε ένα δομημένο σύνολο, όπως και η σχέση αλληλεξάρτησης υπό τον κοινό τίτλο του βιβλίου. Στο αχανές έδαφος του διαδικτύου, το κειμενικό υλικό λαμβάνει τον χαρακτήρα διάσπαρτου και αλληλοσυνδεόμενου «περιεχομένου». Σε αυτή τη συνθήκη, ενίοτε απόλλυνται οι πληροφορίες για την ταυτότητα των επιμελητών, όπως και οι σαφείς παραπομπές σε πρώτες δημοσιεύσεις ή η ορθή παράθεση πηγών. Ωστόσο, η δυνατότητα πρόσβασης στα «σκορπιστά» φύλλα της μητσακικής γραφής ανταποκρίνεται στην ειδολογική ατοπία της γραφής του.

Στον χώρο της καθαυτό φιλολογίας, διάφορα μικρά ή μεγαλύτερα δημοσιεύματα φέρνουν κατά καιρούς στην επιφάνεια άγνωστα ως τώρα κείμενα του συγγραφέα, αποδεικνύοντας πως το *corpus* των κειμένων του Μητσάκη παραμένει ανοικτό. Το ιδανικό πλήρες σώμα κειμένων που επισφραγίζεται από τον οριστικό τόμο δεν θα υπάρξει στην περίπτωση του Μητσάκη. «Στόματα που μιλούν και χέρια που θωπεύουν», τα έργα του Μητσάκη δεν είναι συγκολλημένα σώματα· είναι σκόρπια μέλη. Τα σκόρπια και αταξινόμητα αυτά έργα θα μπορούσαμε να τα χαρακτηρίσουμε «όργανα δίχως σώμα», αντιστρέφοντας τους όρους της δημοφιλούς έννοιας των Deleuze και Guattari, οι οποίοι άλλωστε επρόκειτο να ευαγγελιστούν βιβλία μη οργανικά, ικανά να διαβάζονται προς όλες τις κατευθύνσεις.³⁸

Το ιδανικό σώμα του έργου του Μητσάκη, δεν είναι το βιβλίο-«μνημείο, μνήμα, καλύτερα», κατά τη διατύπωση του Παλαμά.³⁹ Δεν είναι το υποκατάστατο του απονεκρωμένου έργου ή του απόντος οργανικού σώματος. Το ιδανικό σώμα του έργου του Μητσάκη, εάν υφίσταται, είναι ένα βιβλίο-υβριδικό σώμα, ένα μηχανικό πρόσθετο ικανό να θέσει τα κείμενά του σε λειτουργία, καθώς ξανα-αναγιγνώσκονται περνώντας από την εφημερίδα, στο φυλλάδιο, στο βιβλίο, στο διαδίκτυο. 📖

Η Αθηνά Μαρκοπούλου είναι διδακτορίσσα του Τμήματος Φιλολογίας του ΕΚΠΑ. Η διατριβή της ήταν αφιερωμένη στην κειμενική παραγωγή του Μιχαήλ Μητσάκη και στον πολιτισμό του εντύπου του ύστερου 19ου αιώνα. Από τον Νοέμβριο 2024 εκπονεί μεταδιδακτορική έρευνα στο ίδιο Τμήμα με τίτλο «Ερωτογραφικά περιοδικά στο γύρισμα του περασμένου αιώνα: Μέσα, αφηγήσεις, αναπαραστάσεις». Η παρούσα δημοσίευση παρουσιάστηκε αρχικά στο σεμινάριο του ΕΙΒ «Η Τετάρτη του βιβλίου» τον Μάιο 2024.

Σημειώσεις/ Παραπομπές

¹ Michel Foucault, *Η Αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ.: Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Εξάντας, 1987, σ. 37: «Οι ενότητες που πρέπει να θέσουμε σε εκκρεμότητα είναι εκείνες που επιβάλλονται με τον πιο άμεσο τρόπο: οι ενότητες του βιβλίου και του έργου».

² Για την έννοια του «λογοτεχνικού πεδίου» και τη συνάφειά της με τις κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες του 19ου αιώνα, βλ. Pierre Bourdieu, *Οι Κανόνες της τέχνης. Γένεση και δομή του λογοτεχνικού πεδίου*, μτφρ.: Έφη Γιαννοπούλου, Αθήνα: Πατάκης, 2006 [1992]. Το μπουρντιανό λογοτεχνικό πεδίο έχει συσχετιστεί με την έντυπη μεσολάβηση της λογοτεχνίας. Βλ. ενδεικτικά Peter McDonald, «Ideas of the Book and Histories of Literature: After Theory?», *PMLA* 121(2006), 225: «Η έννοια του πεδίου του Bourdieu, αποτελώντας τον πιο αποτελεσματικό σύνδεσμο ανάμεσα στην ιστορία του βιβλίου και τους θεωρητικούς αναστοχασμούς επί της λογοτεχνίας, καθιστά δυνατή την ανάλυση των σύνθετων συνθηκών της λογοτεχνικής παραγωγής». Η μετάφραση είναι δική μου.

³ Βλ. και όσα σχετικά καταθέτει ο Μουλλάς στις σ. 111 και 120-121 στον α' τόμο της *Παλαιότερης Πεζογραφίας μας των εκδόσεων Σοκόλη*, 1996.

⁴ Την απάντηση του Παλαμά στον Γαβριηλίδη, η οποία αποδεικνύει πως διέθετε τη «συνείδηση του λογοτέχνη», σχολιάζει η Αγγέλα Γιώτη στο «Διανοούμενοι σε δημοσιογραφικές αποστολές: ο Βλάσης Γαβριηλίδης και οι συνεργάτες του», στο *Λόγος και χρόνος στη νεοελληνική γραμματεία. Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν του Αλέξη Πολίτη*, Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2013, 522-525.

⁵ Κωστής Παλαμάς, *Η Ποιητική μου*, Αθήνα: Εστία, 1933, 86.

⁶ Παλαμάς, *ό.π.*, 81-82.

⁷ Βλ. σχετικά M. H Abrams, *Ο Καθρέφτης και το φως*, μτφρ.: Άρης Μπερλής, Αθήνα: Κριτική, 2016, 120-130.

⁸ Ανώνυμος, «Μισοζωισμός», *Φύλλα* 4 (1916), 185.

⁹ Στο ποίημά του «Τα βιβλία» (1907), τα βιβλία αποκτούν φωνή και διεκδικούν μια θέση μες σ τη ζωή και στη φύση. Το παραθέτει ο ίδιος ο Παλαμάς στο κείμενο υπεράσπισης των βιβλίων που περιέχεται στην *Ποιητική μου*, *ό.π.*, 90-91.

¹⁰ Πρόλογος του Κώστα Χατζόπουλου στην αυτοτελή έκδοση της *Ποιητικής*, *ό.π.*, 15.

¹¹ Παλαμάς, *ό.π.*, 36.

¹² Μιχαήλ Μητσάκης, «Κριτικά κείμενα, επιστολές, ποίηση», Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 2007, 33-34. Παραπέμπω στον β' τόμο της δίτομης έκδοσης που επιμελήθηκε ο Μανόλης Σέργης. Στο εξής, όπου αναφέρω κείμενο του Μητσάκη, θα παραπέμπω στην έκδοση του Ίδρυματος Ουράνη με τα γράμματα Α και Β για καθέναν από τους δύο τόμους, ακολουθούμενα από τον αριθμό της σελίδας.

¹³ Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, «Γράμμα στον Ι. Βλαχογιάννη», με ημερομηνία. 2 Ιανουαρίου 1904. Βλ. *Αλληλογραφία*, Αθήνα: Δόμος, 1992, 155-156.

¹⁴ Β355.

¹⁵ Β356.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά Β711-716.

¹⁷ Κωστής Παλαμάς, *Άπαντα*, Τόμος Δέκατος Έβδομος, Αθήνα: Ίδρυμα Κωστή Παλαμά, 2022, 524-530. Πρώτη δημοσίευση στην *Εστία* ΙΗ: 27 (Ιούλιος – Δεκέμβριος 1893), 5-7.

¹⁸ Με την κρίση του αυτή, ο Παλαμάς εκφράζει μια μάλλον διαχρονική του θέση, αφού σχεδόν δέκα χρόνια αργότερα, «τα 'Θαλασσινά Ειδύλλια' του Παπαδιαμάντη –τα σκόρπια ακόμα και ατύπωτα σε βιβλίο» θα τα χαρακτηρίσει «νομαδικά και άστεγα». Βλ. Γ. Κ. Κατσιμπαλής, *Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Πρώτες κρίσεις και πληροφορίες. Βιβλιογραφία*, Αθήνα: Εστία, 1934, 56. Ο Κατσιμπαλής αντλεί από το περιοδικό *Τέχνη* (Απρίλιος 1899), όπου ο Παλαμάς δήλωνε: «Πολλές φορές με έχει προβληματίσει η μεταμόρφωση ενός κειμένου όταν αναδημοσιεύεται από έντυπο σε βιβλίο. Το αφήγημα, το χρονογράφημα, η επιφυλλίδα αλλάζουν ξαφνικά υπόσταση. Είναι δε η μεταφορά αυτή μια σημαντική δοκιμασία. Ξεχωρίζει το στάρι από την ήρα. Αν το κείμενο αντέχει, τότε δεμένο σε τόμο αποκτά περισσότερες διαστάσεις (κυρίως μεγαλύτερο βάθος) και πιο ουσιαστική υπόσταση. [...]».

¹⁹ Βλ. David Carroll, «Organicism in Literature and History: From (Murray Krieger's) Poetics to (Jules Michelet's) Politics», *Revenge of the Aesthetic. The Place of Literature in Theory Today* (επιμ.: Michael P. Clark), Λος Άντζελες: University of California Press, 2000, 117-135. Για τις αμοιβαίες

επιρροές μεταξύ αισθητικής θεωρίας και βιολογίας στον 19^ο αιώνα, βλ. το λήμμα «οργανικό» [*organic*] στο έργο του Raymond Williams, *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society*, Οξφόρδη: Oxford University Press, 1976. Σύμφωνα με τον Williams, οι εξελίξεις στη χημεία και στη βιολογία περί το 1860 δημιούργησαν τη διάκριση μεταξύ οργανικού και μηχανικού ως πολιτισμικού προσδιορισμού. Ο Williams συνδέει τη διάκριση με το κίνημα του ρομαντισμού, και ειδικά με τον Coleridge.

²⁰ Βλ. την Εισαγωγή των Filipe Carreira da Silva και Monica Brito Vieira στο *The Politics of the Book. A Study on the Materiality of Ideas*, Φιλαδέλφεια: Penn State University Press, 2019, 9.

²¹ B146. Πρώτη δημοσίευση στην *Ακρόπολιν* Γ: 4106 (9 Ιουλίου 1893), 1.

²² Βλ. Brigitte Diaz, *L'épistolaire ou la pensée nomade*, Παρίσι: PUF, 2002, 60.

²³ Δημήτρης Δημηρούλης, «Μητσάκης εναντίον Παλαμά. Ένας ξεχασμένος κριτικός 'λίβελος'», *Καβουρηδόν και Παραδρόμωσ*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2013, 179: «...ο Μητσάκης αντιτίθεται με πάθος στην παλαμική άποψη και προσέγγιση. Δίνεται από την αρχή η εντύπωση ότι αυτό που επιχειρείται είναι η αποκαθήλωση του Παλαμά από την κυρίαρχη θέση του στην ελληνική λογοτεχνία και κοινωνία».

²⁴ Την πιο διάσημη ανάλυση του μύθου παρέχει ο Jacques Derrida στο *La Dissemination* (1972), το οποίο στα ελληνικά έχει μεταφραστεί εν μέρει (βλ. Πλάτωνος *Φαρμακεία*, μτφρ.: Χρήστος Λάζος, Αθήνα: Άγρα, 1990, 69-82).

²⁵ Πρβλ. επιστολή της 12^{ης} Μαΐου 1894 στον Αλέξανδρο Μωραϊτίδη, όπου κάνει λόγο για την απέχθειά του για το «αναθεματισμένο αυτό γράψιμο» που «δεν αποδίδει τουλάχιστον σχεδόν ποτέ με την αυτήν αλήθειαν και με την αυτήν ζωήν είτε της Σκέψεως τας συλλήψεις, είτε της ψυχής τα συναισθήματα» (B712).

²⁶ B147.

²⁷ Κώστας Πασαγιάννης, «Ανέκδοτες επιστολές του Μιχαήλ Μητσάκη», *Νέα Εστία* Ε: 108 (15 Ιουνίου 1931), 643. Η επιστολή του Μητσάκη προς τον Πασαγιάννη είναι του 1895, δύο χρόνια μετά τη «Φιλολογική επιστολή» στον Παλαμά.

²⁸ Σπύρος Μελάς, «Μιχαήλ Μητσάκης», *Ελληνική Δημιουργία* 143 (Ιανουάριος 1954), 70.

²⁹ Pierre Bourdieu, *Οι Κανόνες*, ό.π., 297-8.

³⁰ Βλ. *Εστία* φύλλο της 30^{ης} Ιανουαρίου 1895: «Δήλωσις: Εις όσα, εν πλήρει επιγνώσει του ατόπου, ήρχισε να δημοσιεύη το 'Άστυ' δηλώ ότι δεν θα απαντήσω. Κ. Παλαμάς».

³¹ Επαναδημοσιεύθηκε, χωρίς τις προσβλητικές αναφορές στον Παλαμά, υπό τον τίτλο «Ο αληθινός καλλιτέχνης» στο *Ημερολόγιον. Περί-Αιγαίο* (1896), 65-74.

³² B189-190.

³³ Άλλωστε, το «Ολίγα Λόγια» ξεκινά με την έμμεση κατηγορία του Μητσάκη προς τον Παλαμά πως αντλεί την έμπνευσή του μόνο από τα βιβλία: «...το καταγίνεσθαι [...] εις την συγγραφήν ερανισμάτων, ή από βιβλίων μετά φιλομαθείας και επιμελείας συλλεγομένων ή και εξ ακουσμάτων καταλλήλως κατά το ενόν συσκευαζομένων» (B161).

³⁴ B197-198.

³⁵ B189-192.

³⁶ Γραμμένο ακριβώς ένα έτος πριν τον θάνατο του Μητσάκη. Μιλτιάδης Μαλακάσης, «Ξεφυλλίζοντας τα χαρτιά μου», *Νουμάς* 567, 15 Ιουνίου 1915, σ. 257.

³⁷ Μιλτιάδης Μαλακάσης, «Ξεφυλλίζοντας τα χαρτιά μου», *Νουμάς* 567 (15 Ιουνίου 1915), 257.

³⁸ Gilles Deleuze και Félix Guattari, *Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια: 2. Χίλια πλατώματα*, μτφρ.: Βασίλης Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον, 2017 [1980], 38: «Γράφουμε αυτό το βιβλίο όπως ένα ρίζωμα». Στις πρώτες εισαγωγικές σελίδες των *Χιλίων Πλατωμάτων*, οι συγγραφείς αντιπαραθέτουν το ριζωματικό τους βιβλίο στην παραδοσιακή μορφή του οργανωμένου σε κεφάλαια βιβλίου και εξηγούν τη συγγραφική τους πρακτική τους με όρους *γραμμής διαφυγής* από τον κώδικα του βιβλίου.

³⁹ Παλαμάς, *Η Ποιητική μου*, ό.π., 82.

